

Marin ZANINOVIC

LIBURNIA MILITARIS

UDK 904.930.2(497.13) »65«
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper
Antička arheologija
Ancient Archaeology
Primljeno: 1989. 02. 15.

Prof. Marin Zaninović
41001 ZAGREB — YU
Arheološki zavod
Filozofski fakultet
Đure Salaja 3

Prevlast Liburna na Jadranskom moru potvrđena je kod nekolicine starih pisaca. Liburni su držali plovni put duž istočne obale Jadrana i posjedovali uporišta na pojedinim točkama toga plovnog puta, kao što su Lastovo i Hvar. U 8. st. pr.n.e. držali su čak otok Korkyru (današnji Krf). Njihovo uže etničko područje nalazilo se između rijeka Raše, Krke i Zrmanje (*Arsia, Titius, Tedanius*), uključivši i otoke. Početkom željeznog doba prebacili su se na zapadnu, apeninsku obalu, posebno u područje Picenuma, gdje su osnovali svoje naseobine. Moguće je pretpostaviti i njihove veze s Malom Azijom. Svoju prevlast ostvarili su pomorskom vještinom, posebno lađama liburnama. Daje se pregled njihove ekspanzije i povlačenja u uži prostor kroz vojnički prikaz zbivanja.

U povijesti svakoga naroda ratovi i sukobi često su jedina zabilježena zbivanja i zgone, bilo u obliku pobjeda ili poraza. Ni Liburni i njihova zemlja Liburnija nisu tome izuzetak i govoreći o njima ne može se mimoći taj vid njihove povijesne pojave. Naravno, zbog velike vremenske udaljenosti i fragmentarnosti podataka, i taj vid njihove prošlosti veoma je necjelovit i isprekidan, te zbog toga u raspravama ponekad i periferan. Pokušat ću stoga ovdje jezgrovito iznijeti slijed poznatih činjenica s naglaskom na vojničkom vidu liburnske povijesti i nekim momentima koji, po mome mišljenju, nisu dosad bili dovoljno naglašeni. Dug je, naime tisućljetni, povijesni razvitak tog naroda; od jednog od ključnih činioca na Jadranskom moru, do uklapanja u teritorijalni i administrativni sustav Rimskog Carstva.

O liburnskoj prevlasti na Jadranu ostali su uglavnom škrti, ali uvjerljivi podaci zapisani kod antičkih pisaca¹. Iako su to, u odnosu na liburn-

sku povijesnu pojavu razmjerno kasnije vijesti, one ipak pouzdano svjedoče o njihovoj prvenstveno pomorskoj prevlasti i moći, tzv. talasokraciji na Jadranu. Na prvome je mjestu vijest koju je ostavio Strabon, jedan od najpoznatijih starogrčkih geografa i povjesničara, suvremenik Cezara i Augusta (63. pr. n.e. — 20. n.e.). Prema njegovom zapisu (VI, 269), Liburni su bili gospodari otoka Korkyre, današnjeg Krfa. Godine 735. pr. n.e. na povlačenje s otoka prisilio ih je korintski tiranin Hersikrat, vladar iz oligarhijske obitelji Bakhijada koja je upravljala ovim tada vodećim grčkim gradom. Bilo je to vrijeme snažne korintске ekspanzije i osnivanja niza naseobina u južnoj Italiji, na Siciliji i u Jonskom moru. Povlačenjem s Korkyre liburnska prevlast na Jadranu nije prestala, već će i u slijedećim stoljećima biti ovdje itekako prisutna. Prema kratkom opisu povjesničara Teopompa s otoka Hija (377—320. pr.n.e.), što ga je prenio geograf Pseudo-Skimno u Periegezi (stih 370 i dalje), u Adrijanskome moru su mnogi otoci slični Cikladskim, od kojih su jedni Apsirtidi i Elektridi, a drugi su liburnski. U drugome ulomku iz Teopompovih »Filipika«, što ga donosi Stjepan Bizantinac, leksikograf iz šestog stoljeća n.e., Lastesta (Lastovo) jedan je od liburnskih otoka (F. Jacoby, Die Frg. der griech. Hist., II, 131; Steph. Byz., s.v.). U drugom podatku uzetom od geografa Skimna (5. st. pr. n.e.), što ga je očuvao također Stjepan Bizantinac, uz otok Paros postoji i drugi Paros, otok Liburna. To je naš Pharos, današnji otok Hvar, za koji Strabon izričito kaže da je Pharos, prije zvan Paros (VII, 5). Apolonije Rođanin (oko 295 — oko 215. pr. n.e.) u svom spjevu o Argonautima ubraja u liburnske otoke Issu, Diskelados i imerte (dražesnu, ljupku, čarobnu) Pitieju. Učeni aleksandrijski knjižničar ne spominje Pharos, na kome je u njegovo doba bila još uvijek cvatuća naseobina, pa zaključujemo da u imenima Diskelados i Pitieja valja vidjeti imena otoka Brača i Hvara². Veliki rimski povjesničar iz Augustova vremena, Tit Livije (59. pr. n.e. — 17. n.e.), u svom djelu *Ab Urbe condita* za godinu 302. pr. n.e. daje podatak da su: »*Illyrii Liburnique et Histri gentes ferae et magna ex parte atrocissimi infames*« (X, 2, 4).

Apijan iz Aleksandrije (oko 100—170. n.e.) u povijesti rimskih građanskih ratova zapisao je i podatak o Liburnima i gradu Dirahiju, koji je zanimljiv u kontekstu već spomenute Strabonove vijesti o Korkiri, pa ga vrijedi navesti u cjelini: App., *Bell. civ.*, II, 39: »Kasnije su tim predjelom i gradom (Dirahijem) vladali Brižani, kad su se vratili iz Frigije; poslije njih ilirsko pleme Taulanata, potom drugo ilirsko pleme Liburni, koji su pljačkali okolne krajeve na svojim brzim lađama. Rimljani zovu brze lađe liburnama zbog toga što su lađe s kojima su se oni prvi put ogledali bile iz Liburnije. A građani Dirahiona, istjerani od Liburna, pozovu Korkirane koji su tada bili moćni na moru, te izbacije Liburne i Korkirani se kao naseljenici pomiješale s njima. Otuda se čini da je to pristanište helensko. Korkirani promijenise naziv kao nepovoljno znameenje i nazvaše grad Epidamno, po onom gradu koji je bio malo dalje od mora. Tako ga je i Tukidid nazivao: Sada je opet dobio staro ime i zove

se Dirahion«. Mada ova vijest nije povijesno precizirana, najvjerojatnija je pretpostavka da se radi o vremenu nakon što su Liburni morali napustiti Korkiru. Znamo, naime, da su Dirahion osnovali Korint i Korkyra 627. pr.n.e.

Raširenost Liburna po Jadranu spominje i P. Anije Flor, suvremenik cara Hadrijana, koji u svojoj sažetoj rimskoj povijesti od osnutka Rima do cara Augusta, nazvanoj »*Epitome*«, veli da su: »Liburni... veoma dugo bili rašireni po čitavoj obali Adrijanskoga mora« (I, 21), a za godinu 229. pr.n.e. spominje ih kao protivnike Rimljana (II, 5), iz čega se zaključuje da su morali biti u savezu sa svojim južnim ilirskim, ardijskim i drugim sunarodnjacima.

Niz pisaca daje podatke o prisutnosti Liburna duž čitave jadranske obale. Ne ulazeći u probleme izvora i tradicija svih tih podataka, već sama činjenica da se više pisaca slaže o pojavi i prisutnosti tih vještih pomoraca u ovim prostorima, i to kroz tolika stoljeća, govori da te podatke možemo prihvatiti kao povijesne činjenice, iako njihovu dijahronu i sinkronu pojavu ne možemo utvrditi preciznošću kojom bismo željeli. Uočljivo je, naime, da se prisutnost Liburna kod svih tih pisaca, izuzev Apijana, vezuje uglavnom uz otoke. Kod Pseudo-Skimna (tj. Teopompa kojega on prenosi) to je neodređeno: on spominje Apsirtide, Elektride i Liburnide, dakle otočke skupine. Tako kasnije čini i Plinije Stariji — spominje Liburnicae et Celadussae (*Nat. hist.*, III, 152); Liburnicae bi bili otoci sjeverno od ušća Krke, a Celadussae otoci pred Trogirom i Splitom. S druge strane, Skimno i Teopomp na drugom mjestu govore o otocima poimence određenim kao liburnskim, a to su Paros (Hvar) i Ladesta (Lassovo). Slično bilježi i Apolonije Rođanin za Issu i njoj susjedne otoke Pitieju i Diskelados, najvjerojatnije Hvar i Brač. Obala je, dakle, nešto izdvojeno. Dijelom se to može objasniti tako što su plovni putovi prolazili vanjskim kanalima između otoka, pa su i te otoke prije mogli upoznati najprije stari moreplovci, a za njima i stari zemljopisci.

Izvan svoje uže povijesne jezgre Liburni su pomorsku prevlast zasnivali na održavanju plovidbenoga puta duž istočne jadranske obale. Otoci, koji se kao njihovi spominju u pisanim vrelima, tu kontrolu uvelike omogućavaju, bilo da je ona imala gusarski ili trgovački karakter. Liburnsku prisutnost i vlast na tim točkama ne bi, dakle, valjalo shvatiti i kao njihovu etničku prevlast na srednjim i južnim jadranskim otocima, već kao organiziranu pomorsku, točnije vojnopomorsku prevlast. M. Suic obradio je razvoj užeg područja Liburna. Njihova etnička jezgra nalazila se, otkad je se može pratiti, u području sjeverno od rijeke Krke, antičkog Titija. Takav zaključak potvrđuje i arheološka istraživanja osobito metalnih razdoblja, s čijim se počecima već u određenoj mjeri mogu profilirati pojedine kulturne skupine na istočnoj jadranskoj obali, i to posebno liburnska, zaslugom niza stručnjaka.³

Vojnopomorsku prevlast ostvarivali su Liburni pomorskom vještinom koju su stanovnici naših otoka i obale poznavali i usavršavali od najdav-

nijih vremena. Liburni su prvi pomorski narod što ga povijest bilježi na našoj obali i tu su sposobnost razvili u tolikoj mjeri da su gospodarili svim plovnim putovima mora što su nastavali. Snagu i prevlast osiguravali su svojim lađama, koje su im pomorskim i plovidbenim svojstvima omogućavale da stižu do svih uvala u koje su lađe mogle pristajati. Ne možemo, nažalost, sa sigurnošću ustvrditi kakvi su bili tipovi njihovih brodova, jer ne znamo kako su te lađe točno izgledale. Isto tako nije nam poznat ni točan izgled liburne, njihova posebnog tipa lađe, koja je upravo i dobila ime po svojim graditeljima i postala najpoznatiji tip broda rimske antike.⁴ Neki smatraju da je liburnski brod prikazan u jednom prizoru pomorskoga sukoba, urezanom na kamenoj ploči poznatoj kao stela iz Novillare. Ploča je bila nađena u nekropoli uz to naselje, oko 7 km južno od grada Pesara, antičkog Pisauruma, a datira se od 8. do 4. stoljeća pr. n. e., najvjerojatnije u 6. ili 5. stoljeće. Na toj i drugim dvjema pločama uklesani su i natpisi na tzv. sjevernopicenskom pismu koje još nije razjašnjeno, pa nam je sadržaj natpisa, nažalost, nepoznat. Otkrivanjem sadržaja, datacija i čitav problem postali bi jasniji. Uzevši u obzir povijesne činjenice i arheološku situaciju, može se ipak s priličnom vjerojatnošću pretpostaviti da je na ploči prikazana bitka između liburnskih i picenskih lađa, da li stvarna ili generička, nije moguće utvrditi bez čitanja natpisa. Prikazan je tip lakšega broda s jednim redom vesala, jednim jربولom, jedrom i pramcem povinutim prema van. Na donjem dijelu nalazio se kljun za udaranje protivničkog broda pod vodom (rostrum). Jedna vrsta ilirske lađe stilizirano je prikazana i na knemidi nađenoj u velikoj ilirskoj nekropoli na Glasincu u Bosni.

Prema jednom mišljenju, liburna je, kao brza i laka lađa, prešla u rimsku mornaricu preko makedonske u drugoj polovini 1. st. pr. n. e. Liburnu spominje najprije Gaj Julije Cezar u svome spisu o građanskom ratu (*Bell. civ.*, III 9, 1). Kao liburnsku lađu (*liburnica navis*) spominju je Tacit (*Hist.*, II, 16, 35; III, 12, 77) i Svetonije (*Aug.*, 17), a i brojni drugi antički pisci kao, npr, pjesnici Horacije, Lukan i Vegecije, o čemu posebno u navedenom članku S. Panciere.

Ključnu ulogu liburne su odigrale u prijelomnoj pomorskoj bici antičke povijesti, između brodovlja Kleopatre i Antonija s jedne i Oktavijana s druge strane, kod Akcija u Grčkoj, koja se vodila od 31. kolovoza do 2. rujna 31. pr. n. e. Svojim pomorskim i manevarskim svojstvima i hrabrošću svojih posada liburne su odnijele premoćnu pobjedu nad velikim i teškim istočnim brodovima, kvadrijerama i penterama. Liburna se razlikovala od ratnih trirema, kvadrirema i kvinkverema carske flote, ne po načinu veslanja već naročitim konstrukcionim svojstvima.⁵ U izvornoj liburnskom obliku vjerojatno je sličila na grčku pentekonteru i imala jednu klupu i dvadesetipet vesala na svakoj strani broda. U vrijeme kasne republike postala je birema tj. brod s po dva veslača u svakoj veslačkoj skupini. Nakon bitke kod Akcija liburna je uključena u sastav

rimske mornarice: u italskim flotama Ravenne i Misenuma bila je u nešto ograničenom broju, dok je u provincijskim eskadrama bila standardni tip lađe. Riječni brodovi prikazani na Trajanovom stupu u Rimu, sa svoja dva okomito izdvojena reda vesala, po nekim mišljenjima također predstavljaju liburne.⁶ Lađa prikazana na poznatom tzv. prenestinskom reljefu koji se čuva u Vatikanskom muzeju, datirana u razdoblje Oktavijanovih građanskih ratova, po nekima također prikazuje liburnu. Tijekom vremena »liburna« postaje opći naziv za različite tipove rimskih brodova, a u kasnijoj antici i za teretne brodove. Tacit i Svetonije upotrebljavaju to ime kao sinonim za ratni brod. Velike, raskošno opremljene lađe, što ih je sebi za zabavu sagradio car Kaligula, Svetonije naziva *deceres liburnicae* (Suet., *Calig.*, 37). Natpisi spominju liburnu kao posljednji u klasi među antičkim ratnim brodovima: *hexeres, penteres, quadrieres, trieres, liburna*. U flotama Ravenne i Misenuma služio je veliki broj Ilira, posebno Delmata, Liburna i Panonaca.⁷ Ostaci broda od oko desetak metara dužine, vjerojatno iz 1. st. n. e., što ih je pronašao Z. Brusić u Zatonu kraj Nina, dio brodske kobilice i oplate dna sa šest redova dasaka te zanimljivim spajanjem dijelova smolastom uzom i drvenim klincima, možda ukazuju na domaću liburnsku brodograđevinsku tradiciju. Drvo je bjelogorično (hrast i bukva), a vrpca pletenice od neke povijuše.⁸ Možda će nova i veća podvodna istraživanja dati i više elemenata za upoznavanje liburnsko-ilirske brodogradnje, a time i za točnije određivanje izgleda liburne.

Pomorska vještina i prodornost Liburna na njihovim brzim ladama dovela ih je veoma rano ne samo u krajeve duž čitave istočne jadranske obale, već i na suprotnu, zapadnu italsku obalu. Taj proces počeo je već u vrijeme velikih pomicanja i seoba različitih skupina krajem brončanoga doba, od 12—10. st. pr. n. e. U željezno doba Liburni su već na italskoj obali, u Apuliji i posebno u Picenumu, gdje se razmjenom dobara i međusobnim utjecajima razvijaju specifične željezno-dobne kulturne pojave koje se očituju u načinu pokapanja, ukrašavanju nakitom raznolikih srodnih tipova, kopča, privjesaka, te u keramici i drugim predmetima arheološke ostavštine.⁹ Od 9—6. st. pr. n. e. razvija se svojevrsna kulturna koine — zajednica kojoj osnovno obilježje daju upravo Liburni. To kulturno zajedništvo bez sumnje pretpostavlja i izrazito pomorsku, a time i političko-vojnu prevlast u čitavom tom području, kako to dokazuju i spomenuta pisana vrela. Brojne i brze lađe, uz pomorske sposobnosti toga naroda, omogućile su mu prevlast na moru, a time i političku i gospodarsku vlast kroz nekoliko stoljeća. Pomorska prevlast i snaga omogućile su i cvat ranijih civilizacija na obalama Sredozemlja, kao što su bile egipatska, kretska, fenička i kartaška, za kojima su slijedile etruščanska i korintsko-atenska. To je dobro poznata pojava, dobrim dijelom posljedica snažno razvijene plovidbe i pomorstva. Istraživanja Š. Batovića i drugih otkrila su u posljednja dva desetljeća u liburnskim središtima i na liburnskim gradinama proizvode iz Grčke i s Apeninskog poluotoka. Arhe-

ološki materijal sve više dopunjava podatke što su ih već ranije iznijele lingvistika i toponomastika. Kod nas se tim problemom prvi bavio M. Suić, sakupivši i obradivši podudarnosti u imenima mjesta, rijeka i brda između naših krajeva i Apeninskog poluotoka. Ti podaci ukazuju i na seobe Liburna i drugih Ilira u srednju i južnu Italiju, odnosno Apuliju i Picenum. Suićeva je zasluga da je usmjerio pravce istraživanja koja su do danas dala bogate arheološke rezultate i ostavštinu koja se vremenski i povijesno uvelike objašnjava upravo tim seobama i liburnskom talasokracijom prve polovine prvog tisućljeća pr. n. e.¹⁰ Po nekim mišljenjima, ime Liburna valja vezati uz maloazijsko-etrusčansko jezično nasljeđe tj. uz stariji sredozemni jezični sloj (ime Liburnum u Liguriji).¹¹ Osobno smatram da su i Liburni mogli imati udjela u velikim seobama po istočnom Sredozemlju u vrijeme navala na Egipat tzv. »naroda s mora«, Sikela, Turuša, Pelešta, Šardana, Luku i drugih, što ih je zabilježio Ramses III (1198—1168) u tekstovima na pilonima svoga hrama u Medinet Habu.¹²

Likijska
Svojevremeno sam sakupio i objavio niz toponimičkih i onomastičkih podudarnosti Liburnije i drugih predjela Ilirika s maloazijskim pokrajinama Lidijom, Karijom, Pizidijom, Isaurijom, Pamfilijom, Likao-nijom i Cilicijom, te posebno s Likijom s kojom se uz spomenute, javljaju i podudarnosti u elementima društvenog uređenja, u pojavi matrijarhata i ginekokracije (*gynaiokratia*), te u numeričkoj organizaciji područja.¹³ Na čelu likijskog saveza stopi *lykiarhissa*; likijska djeca dobivaju ime po majci, a ne po ocu; likijsku teritorijalnu organizaciju koja je imala 23 člana, činio je savez od šest glavnih gradova sa središtem u Xantosu. Liburni su, kako je poznato, bili organizirani u *XIV civitates*. Činjenica je da je takva teritorijalna i društvena organizacija dodekapolitije ili tetardekapolitije bila poznata i drugdje u jadranskom području, tako u Mesapiji, u južnoj Italiji i u Etruriji. Takva društvena organizacija povezuje Liburne i druge Ilire s Italijom, a i s istočnim Sredozemljem i Malom Azijom. U tim su prostorima poznati ahajski, eolski, jonski i likaonski savezi. I Likaonci su bili organizirani u savez od *XIV civitates*. Na temelju rasporeda epihorskih natpisa na likijskoj obali i u njenom zaleđu, zaključuje se da je pokrajina bila naseljena s mora i da su to, kako se pretpostavlja, bili oni Lukki koji se spominju među »narodima s mora« koje je Ramses III pobijedio. Kao i Liburnija u Iliriku, tako i Likija u Maloj Aziji ima posebne značajke. Likija nije nikada bila u cjelini he-lenizirana, čak niti nakon osvajanja Aleksandra Velikog, već je tijekom čitave antike zadržala svoje osobitosti, kao što su jezik i društvena organizacija. Brojni natpisi na jeziku Likijaca još uvijek nisu omogućili njegovo upoznavanje. H. Metzger, istraživač Xantosa, godine 1973. na tom lokalitetu našao je dvojezični natpis s grčko-likijskim tekstom, ali nada da će taj nalaz pomoći da se likijski jezik upozna nije se ostvarila, pa su Likijci ostali još uvijek zagonetni u svojoj povijesnoj pojavi. Međutim, sve te podudarnosti ukazuju na pretpostavku da su i neke skupine s naše obale, među njima i Liburni, u nekoj ranijoj fazi možda imali udjela u tim

seobama. Danas je jasno da su plovidbe u raznim smjerovima polazile duž i sa naše obale. Jantarski put, nalazi kretskog bodeža i sirijskih naušnica iz drugog tisućljeća pr. n. e. u Maloj grudi kod Tivta, mikenski nalazi, toponimički kurioziteti kao *fossa Philistina* na ušću Pada, seobe Pelazga na zapad i Pelešta — Filistejaca na istok i zapad, ukazuju na tragove brojnih i intenzivnih, nama samo fragmentarno poznatih gibanja. Ako je toponim *Siculi* kraj Tragurija trag seobe Sikula preko Ilirika i južnog Picenuma (*Numana a Siculis condita*, Plin., *Nat. hist.*, III, 111) do Sicilije, te ako su Šklš. w »narod s mora« Sikeli ili Sikuli, onda su i Lukki mogli proći preko naših krajeva, a s njima možda i dio Liburna i drugih Ilira ili Protoilira, koji su dijelom stigli do Male Azije, o čemu bi svjedočile te iznenađujuće toponimičke i onomastičke podudarnosti.¹⁴

Liburnsku ekspanziju i prevlast na zapadnoj italskoj obali Jadrana zabilježio je i tako pouzdan izvor kao što je Plinije Stariji, koji u svome djelu *Naturalis historia* piše: »Ab Ancona Gallica ora incipit Togatae Galliae cognomine. Siculi et Liburni plurima eius tractus tenuere, in primis Palmensem, Praetutianum Hadrianumque agrum. Umbri eos expulere, hos Etruria, hanc Galli« (III, 112). Radi se o dijelu obale što se pruža sjeverno od Ancone, koju su bili zauzeli Umbri i kasnije senonski Gali. S Anconom i južno od nje počinje Picenum koji je također bio, sudeći prema arheološkom materijalu, uvelike koloniziran Liburnima, ali oni su kasnije i odavde bili potisnuti, kako veli Plinije: »*Truentum cum amne, quod solum Liburnorum in Italia reliquum est*« (III, 110). Truentum je današnja rijeka Tronto na kojoj se nalazi Ascoli Piceno. Imena Truentum, Ausculum, a posebno Ancona i drugi brojni stari nazivi što se ovdje susreću, pa i samo ime pokrajine Picenum imaju ilirski karakter.¹⁵ Povijesni slijed naroda na tom dijelu italske obale odgovara povijesnim činjenicama. Vojna premoć Liburna, temeljena na odgovarajućoj pomorskoj snazi koja je održavala i štitila veze dviju obala, bila je u određenoj povijesnoj situaciji potisnuta.

Najvjerojatnije je da je potiskivanje Liburna iz tih područja počelo uslijed jačanja etruščanskog saveza, koji je u 6. st. pr. n. e. svoju moć bio protegao sve do doline rijeke Pada, pa su tada i Umbri, potisnuti od Etruščana, svoj pritisak usmjerili na Liburne. Odras tih sukoba možda valja vidjeti u umbrijskim iguvjerskim pločama. Sredinom 6. st. pr. n. e. Etruščani prelaze Apenine i godine 525. osnivaju Felsinu kod današnje Bologne. Livije bilježi pouzdanu vijest da su gospodarili čitavom dolinom Pada sve do Alpa (V, 33, 10). Tu su čak osnovali savez od 12 gradova, kao i u svojoj povijesnoj jezgri između Tibera i mora. Od gradova u padskoj dolini poznati su nam samo Mantua i Melpum. Sugrađani Etruščana u značajnim lučkim središtima Adrije i Spine na ušću Pada bili su Veneti i Grci. Prostrane nekropole ta dva grada, s više tisuća grobova, uz prvorazredne atičke posude dale su i mnoštvo dragocjenog etruščanskog materijala. Etruščani su ovdje bili glavni posrednici u trgovini žitom i drugom robom.¹⁶ U tom posredništvu glavnu ulogu su imali, kao dopunska središta,

Marzabotto i Felsina, obavezna raskrižja između padske ravnice i doline rijeke Arna.⁴⁷ Apogej etruščanske moći nužno je morao značiti potiskivanje liburnskog elementa i konkurencije iz picensko-venetskog područja.

Malo nakon godine 400. pr. n. e. Kelti su provalili u Italiju. Oni su izmijenili etničku i političku situaciju na većem dijelu Apeninskog poluotoka, te zauzeli i sam Rim.⁴⁸ Jasno je da je ta invazija morala izravno ugroziti i Liburne na njihovim posjedima duž italske obale, kako to izričito tvrdi Plinije u navedenom ulomku. Iako je u novije vrijeme iznijeto mišljenje da je utjecaj Kelta u određenim razdobljima bio precijenjen,⁴⁹ radi se ipak o profiliranom arheološkom materijalu, jer su Kelti, došavši na područje izrazitih domaćih kultura, preuzeli njihove oblike i unijeli neke svoje osobine. To se očituje u prvom redu u oblicima oružja nađenog u njihovim grobovima, kako je raščlanio M. Zuffa. Naravno, Kelti nisu uništili svo domaće stanovništvo koje je tvorilo svojevrsnu koinè Umbra, Etruščana, Veneta, Picena, te dijelom Liburna i Grka. U dugotrajnom procesu, koji će se nastaviti i u slijedećim stoljećima, javljaju se nove simbioze, etničke i kulturne. U prvoj fazi burnih keltskih provala nitko ne može osporiti važnost svih tih pomicanja, povlačenja i drugih nevolja što ih je starosjedilačko stanovništvo moralo podnositi od novodošlih, u osnovi pljačkaških skupina. Opseg toga procesa problem je koji talijanska arheologija u novije vrijeme izučava na temelju novih gledišta, kako ih je oblikovao i dokumentirao Zuffa.

Ovdje se može postaviti pitanje utjecaja keltskih provala na uži liburnski prostor na našoj obali. Po mome mišljenju taj utjecaj nije bio izravan već periferan u sasvim geografskom smislu. On se osjetio u liburnskoj jezgri u onoj mjeri u kojoj je ugrožavao liburnske skupine na suprotnoj italskoj obali. Nema sumnje da su neke skupine Kelta prilikom svojih pohoda po sjevernoj Italiji i dolini Pada stizale i do najzapadnijih histarskih i japodskih predjela. Koliki je bio opseg te ekspanzije, teško je reći. Već je A. Mayer opovrgao mišljenje da su Japodi bili izrazito keltski narod, kakvim ga smatra Strabon, jer arheološka ostavština Japoda to ne potvrđuje. Nekolicina imena iz rimskoga vremena ne može biti dokaz neke snažne keltizacije Japoda. Novija arheološka istraživanja potvrdila su neprekinuti kontinuitet razvitka arheoloških oblika kod Japoda.²⁰ Slična je situacija i kod Delmata za koje se također nekoć mislilo da su ih preslijili Kelti.²¹ Izravni keltski arheološki oblici su sekundarni i kod Histra, a još više u liburnskoj željeznodobnoj ostavštini.²² Ako je, dakle, bilo izravnih vojnih sukoba između Liburna i Kelta, a prirodno je da ih je bilo, iako se o njima ništa izravno ne zna, oni su se morali odvijati u prvome redu u njihovim naseobinama na italskoj obali. Tamo su svi njihovi interesi bili ugroženi i dovedeni u pitanje, te napokon i likvidirani, po svemu sudeći nedugo nakon keltskih provala.

Ono što je bitno i ključno utjecalo na pad liburnske prevlasti na Jadranu i uzrokovalo njihovo konačno potiskivanje u izvorno povijesno-etničko područje između Krke i Zrmanje, jest vojna i politička djelat-

nost Dionizija Starijega Sirakuškoga na Jadranu i u samoj Italiji. To je povijesna činjenica, koja po mome mišljenju još uvijek nije dovoljno naglašena u našoj antičkoj historiografiji.²³ Glavni cilj te koordinirane djelatnosti na našoj i italskoj obali kao da je bio upravo što veće slabljenje i likvidacija liburnske moći na Jadranu. Činjenica je da je povijest italskog poluotoka u prvim desetljećima 4. st. pr. n. e. u znaku Dionizija Starijeg, sirakuškog tiranina (406—367).²⁴ Gotovo pola stoljeća traje praktički imperijalna moć toga vladara, utemeljena na golemoj, za ono vrijeme neviđenoj floti od 300 tetrera i pentera. Nakon što je ograničio vlast Kartažana i umanjio njihovu konkurenciju na Siciliji, Dionizije se okrenuo protiv Etruščana, svojih glavnih protivnika u Italiji. Iskoristio je keltsku invaziju, u kojoj su neke skupine Kelta stigle sve do Sicilije i čak stupile u njegovu službu. Štoviše, Kelti su mu, nakon što su osvojili Rim, uputili poslanstvo zbog sklapanja saveza protiv zajedničkih neprijatelja Etruščana.²⁵ To se zbilo između jeseni 386. i proljeća 385. godine pr. n. e. Nešto nakon toga, 384/3²⁶, Sirakužani napadaju Caere, odnosno gradsku luku Pyrgi. Taj savez postaje odlučujući činilac Dionizijeve tirenske i jadranske politike. U kontekstu te strategije i politike Dionizije osniva sirakuške naseobine na Jadranu, kod nas Issu i na zapadnoj obali Jadrana Adriju (na ušću Pada) i Anconu, te 385/4. pr. n. e. pomaže Paranima da nasele Pharos. Prema tome, Dionizije je od 388. do 383. pr. n. e. zagospodario glavnim plovnim točkama na južnom, središnjem i sjevernom Jadranu, odnosno na ušću rijeke Pada.²⁷ Bio je to veliki udarac etruščanskim interesima, izvršen uz pomoć Kelta, a Dionizije je ujedno zaustavio atensku trgovačku ekspanziju na Jadranu. U velikim planovima politike sirakuške velesile našli su se i Liburni, u prvom redu njihovi posjedi i interesi na italskoj obali, koji su tim zbivanjima i politikom bili odande praktički istisnuti.

U svjetlosti te politike i zbivanja osobitu važnost dobiva i prva povijesno poznata velika pomorska bitka na našoj obali, između farskih Grka i Ilira sa susjednog kopna koje su farski sunarodnjaci bili pozvali u pomoć. Taj je sukob zabilježio Cezarov suvremenik, grčki povjesničar Diodor Sicilski (oko 80 — oko 29. pr. n. e.), u XV knjizi svoje Historijske biblioteke. Bitka se odigrala godinu dana nakon osnutka Pharosa, tj. 384/3. pr. n. e. Uz nju se vezuje i poznati, nažalost oštećeni, farski grčki natpis koji se datira u isto vrijeme, a na kojem piše da su: »Farani od Jadasinaca i njihovih saveznika oružje...²⁸ vjerojatno oteli i posvetili ga kao plijen nekom božanstvu, kako je bilo uobičajeno kod Grka. Natpis i Diodorov podatak se dopunjuju. Uz to, uvjeren sam da je otkrićem i istraživanjem gradine Purkin Kuk (s helenističkim zidinama) kod sela Dola, jugoistočno od Staroga Grada (Pharosa na otoku Hvaru), identificirano i ono »izvanredno utvrđeno mjesto« na kojem su, kako piše Diodor, novodoseljeni Parani pustili domaćim stanovnicima da i dalje žive, a sami su sagradili svoje naselje uz more i ogradili ga zidinama. Prostorni odnos položaja

grčkoga polisa i domaće gradine upravo je onakav kakav je označen kod Diodora.²⁹

Smatralo se da su Jadasini stanovnici liburnskoga Jadera, zvanog i Idassa, koji su kao vođe liburnskog otpora predvodili bitku. D. Rendić-Miočević iznio je mišljenje da su Jadasini stanovnici istočnoga dijela današnjeg Kaštelanskoga zaljeva, uz rijeku Jadro, istovjetni s Jadastinima koji se spominju na ulomku grčkoga natpisa iz Cezarova vremena.³⁰ Međutim, ako uzmemo u obzir stanje i ugroženost Liburna nakon svih akcija što ih je, u savezu s Keltima, vodio i izvršio Dionizije uz pomoć svoje flote, na moru i na kopnu Italije, onda sam prije sklon u Jadasinima s farskoga natpisa vidjeti pripadnike liburnskoga Jadera, kao glavnog predvodnika liburnskog otpora koji se odvijao takoreći istovremeno na istočnoj i zapadnoj obali Jadrana. Jadasini, dakle, ne bi bili neka lokalna skupina iz Manijskog zaljeva, gdje u to vrijeme nema naselja takvoga značenja kao što je morao biti Jader, čija se zajednica ovdje određuje na prvom i počasnom mjestu kao glavni poraženi. Ako se pak prihvatiti da su Jadasini istovjetni s preko tri stoljeća kasnijim Jadastinima Cezarova vremena, onda su njihovi simmahoi — saveznici morali u prvome redu biti Liburni, jer su oni tada još uvijek bili glavna i realna pomorska snaga na našoj obali. Liburni su bili ti koji su mogli sakupiti snagu od deset tisuća ljudi, kako navodi Diodor, kao i brodice na koje su se borci ukricali. Bez obzira da li je Diodor taj broj figurativno preuveličao ili ne, Dionizijeve troveslarke, bilo da su došle iz Lissosa ili, što je mnogo vjerojatnije, s Isse, kako je uvjerljivo protumačio G. Novak, pobijedile su i Grci su, prema Diodoru, pobili više od pet tisuća domaćih, dvije tisuće zarobili, a lađe potopili ili zarobili.

Nešto ranije od tih zbivanja, kako sam već naveo, Škimno s Hija u 5 st. pr. n. e. spominje Pharos, Hvar kao liburnski otok. Valja zaključiti da je liburnski utjecaj bio još itekako prisutan u vrijeme osnivanja grčkih naseobina. Rekosmo da se liburnska prevlast zasnivala na držanju pojedinih važnih plovidbenih točaka. Jedno takvo mjesto je bila upravo i luka današnjega grada Hvara, oduvijek nužno pristanište za sve lađe koje su plovile duž naše obale. Iznad današnjega grada, na mjestu hvarske tvrđave, nalazila se velika i snažna gradina, koja je bez sumnje nastala i živjela u funkciji upotrebe te važne luke. Zanimljiv je u tom smislu, uz već ranije poznate keramičke nalaze i novce grčkih i italjskih naseobina, i nalaz ulomka apulske geometrijske keramike što sam ga u jesen 1969,³¹ našao ispod zapadne kule tvrđave, na mjestu velike raskopane gomile, jer i on potvrđuje važnost i postojanje plovnog liburnskog puta duž obale i otoka. Prema tome, ako s velikom vjerojatnošću pretpostavimo da je i hvarska luka u određenom, pa i dužem razdoblju, bila u vlasti Liburna, onda su i njihovi interesi bili izravno ugroženi osnivanjem isejske, a još više farske naseobine. Dolazak kolonista je u određenom trenutku izazvao intervenciju domaćeg življa i šire liburnske zajednice na čelu s Jadasinima, koje je, međutim, porazila nadmoćna Dionizijeva imperi-

jalna pomorska sila. Ta je bitka, po svojoj prilici, označila konačno povlačenje Liburna u njihovo matično etničko područje i skoro potpuno napuštanje italske obale osim Truentuma. Grčka kolonizacija nije, međutim, prodrla u liburnsko područje. Liburni su još uvijek ostali dovoljno jaki da u svome moru i na užem vlastitom području ostanu svoji gospodari. U tome im je bez sumnje pomogla i politička praznina nastala naglim opadanjem sirakuške premoći nakon smrti Dionizija Starijega, u vrijeme njegovog sina Dionizija Mlađeg (367—357. pr. n. e.)³² U nastaloj konfuznoj situaciji Liburni su opet razvili svoju pomorsku, pa i gusarsku djelatnost, sudeći prema spomenutom Livijevu podatku za godinu 302. pr. n. e., ali više nisu mogli vratiti jednom izgubljeni položaj.³³

Pseudo-Skilakov Periplus, pomorski priručnik iz posljednje trećine 4. st. pr. n. e., obrađuje plovidbeni put duž istočne, a prema tome i liburnske jadranske obale, ali u liburnskome dijelu nema i neće biti trajnih grčkih naseobina. Grčka roba koja se nalazi na liburnskim lokalitetima (južnoitalska keramika, te nešto atičke i poneki novac) stizala je ovamo prije liburnskim negoli grčkim lađama. Ako su to i bile grčke lađe, sigurno su morale plaćati namet za pravo plovidbe, o čemu možda upravo i svjedoče ulomci grčke keramike. Tako vrsnim pomorcima, kao što su bili Liburni, nisu trebali grčki pomorci kao posrednici, te su Liburni njihovu plovidbu dopuštali u onoj mjeri i onda kada su u njoj nalazili trgovačku ili drugu korist za sebe.

Kroz razdoblje trećega stoljeća pr. n. e. nisu poznata povijesna, pa ni vojnička zbivanja u Liburniji. To je doba u znaku uspona južne ilirske države, koja je počela ugrožavati isejske i rimske interese i time 229. pr. n. e. izazvala prvu rimsku intervenciju na našoj obali. Flor (II, 5) spominje Liburne prilikom toga pohoda također kao protivnike Rimljana.³⁴ Bilo je prirodno da su oni svojim brodovljem pomagali protiv zajedničkog neprijatelja. Tome bi odgovarao i spomenuti Apijanov podatak (*Bell. civ.*, II, 39) da su Rimljani brze lađe zvali liburnama, jer su lađe s kojima su se prvi puta ogledali, vjerojatno upravo tom prilikom na našoj obali, bile liburnske.

U 3. st. pr. n. e. Rimljani su bili zauzeti brojnim ratovima i sukobima s Piroim, Kartagom, Makedonijom i Ilirima. Liburnsko je područje bilo izvan tih zbivanja, o tome barem pisana vrela šute. Rimljani su 181. pr. n. e. osnovali koloniju u Akvileji i konačno zaposjeli čitavu Venetiju. Time se rimska vojnička ekspanzija približila sa zapada ilirskom prostoru. Tu su blizinu prvi osjetili Histri, koje su Rimljani pokorili uništivši im 177. pr. n. e. središte Nezakcij. Japodi, koji su također bili ugroženi, napali su 171. pr. n. e. Akvileju. Uočljivo je da te akcije ne ulaze u užu liburnski prostor. Liburni su vjerojatno još uvijek održavali određene veze sa svojim eventualnim preostalim trgovistima na italskoj obali, pa su stoga možda izbjegavali izravne sukobe s novim osvajačima koji su se prijetecé približili njihovom užem području, čuvajući tako svoje preostale pomorsko-trgovačke veze. U tom su smislu ilustrativni nalazi rimskog republi-

kanskog novca, (počevši od 3. st. pr. n. e.) nađeni na više mjesta u području Liburnije.³⁵

Dolasku Rimljana u ilirski prostor zapadno od područja Liburna slijedilo je zatvaranje i s jugoistoka. Likvidacija Gencijeve ilirske države 167. pr. n. e. i ratovi protiv Delmata 156—155. pr. n. e. doveli su rimske snage na južne granice Liburnije. Ipak, za ovu fazu nema podataka da su se operacije odvijale u blizini liburnskih granica, jer su pohodi Gaja Marcija Figula protiv Delmata 155. pr. n. e. i završne operacije njegovog nasljednika, konzula Publija Kornelija Scipiona Nazike i uništavanje njihova središta Delminija 155 pr. n. e., imali polaznu bazu u Naroni.³⁶

Prvi rimski pohod koji je izravno zašao u liburnsko područje je akcija konzula Gaja Sempronija Tuditana, koji je 129. pr. n. e. napustio Rim da bi pošao na Japode. Tuditan je bio slabe sreće i od poraza ga je spasila intervencija njegova kolege Decima Junija Bruta, pobjednika nad Luzitancima (Liv. *Per.*, LIX). Apijan je zabilježio da mu je pomoć pružio T. Latinije Pandusa (App., *Illyr.*, 10; uspor. i App., *Bell. civ.*, I, 19). Tuditan je proslavio trijumf nad Japodima 1. listopada 129. pr. n. e. (CIL I², p. 48 = Inscr. It., XIII, 1, 82). Plinije je zapisao da je: »*Tuditanus qui domuit Histros in statua sibi inscripsit: Ab Aquileia ad Titium flumen stadia M [M]*, (Nat. hist., III, 19, 129). Točnost Plinijeva zapisa potvrdili su nalazi ulomka natpisa Tuditanova elogija, nađenog u Akvileji (Inscr. It., XIII, 3, 73, no. 90), na kojima se može pročitati da je »prisilio Tauriske, Karne i Liburne da napuste brda«. Znači da je Tuditan do listopada 129 pr. n. e., kada je proslavio trijumf, savladao Japode, Karne i Tauriske, a zašto je, kako vidimo, i u Liburniju. Nije poznat pravac njegova kretanja. Najvjerojatnije je to bio pohod duž liburnske obale, jer je, sudeći po Plinijevom podatku, stigao do rijeke Titius (Krke), granice između Liburna i Delmata. Nije vjerojatno da se pohod odvijao kopnom, jer odgovarajućih cesta duž same obale tuda nije bilo ni u kasnije vrijeme. Tu opsežnu vojnu akciju Tuditan je ostvario možda uz pomoć Tita Latinija Panduze, kako smatra J. Dobiaš u svojoj temeljitoj analizi Apijanovih podataka.³⁷ Ovo je prvi povijesno zabilježeni rimski pohod u uže područje Liburna.

Apijan je zabilježio i kronološki slijedeću epizodu koja se tiče Liburnije, a odnosi se na 84. pr. n. e. (*Bell. civ.*, I, 77—78.).³⁸ Sulini protivnici, konzuli Lucije Kornelije Cina i Gnej Papirije Karbon, sakupljali su vojsku po Italiji i prebacili je postupno u Liburniju, odakle su namislili krenuti protiv Sule. Prvi dio vojske je sretno otplovio, a ostale uhvate loše vremenske prilike i olujno more, te oni koji se dohvatiše kopna odmah pobjeغوše u svoje zemlje ne želeći ratovati protiv svojih građana, kako veli Apijan. Kada su ostali saznali za to, nisu ni oni više htjeli prelaziti u Liburniju. Kada ih je Cina sakupio da ih ukori, pobune se i ubiju ga kamenjem i mačevima. Karbon je vratio natrag one koji su već bili u Liburniji. Vremenske neprilike i nezadovoljstvo vojnika zaključiše, dakle, taj pokušaj bez poznatih nam rezultata. Činjenica da su Liburniju bili odabrali za svoju bazu, ukazivala bi već na određenu prisutnost ital-

skog elementa u tome području, možda na otocima. S druge strane, nezadovoljstvo vojnika navodi na pomisao da je bilo većih teškoća, a možda i neočekivanoga lokalnoga otpora. Vjerojatno se dio tih ljudi bio zaustavio u nekoj od luka sjevernijih liburnskih otoka, Krka, Cresa ili Lošinja.

Slijedeće vijesti, koje se neizravno odnose vjerojatno i na Liburniju, datiraju se u godine 78—76. pr. n. e. Tada su nepokorni Delmati iskoristili nemire što su ih na Balkanu uzrokovali Cimbri svojim prodorom, potjeravši Skordiske prema Vardaru i Solunu. U tome je Delmatima išlo na ruku i stanje u Rimu nakon Suline smrti (78. pr. n. e.), te su zbacili ionako labilnu rimsku vlast i zauzeli Salonu. Ovoga puta je u Ilirik protiv njih pošao prokonzul Gaj Koskonije. U dvogodišnjem ratovanju pokorio je veći dio pobunjenoga područja i ponovno zauzeo Salonu, kako je zabilježio kasniji autor Eutropije, službenik cara Valenta (364—378), koji je po carevoj želji sastavio *Breviarium ab Urbe condita libri X* — Kratki pregled povijesti u 10 knjiga, od osnutka Rima do vladavine Valenta i Valentinijana.³⁹ Pregled je sastavljen na temelju skraćenih obrada Svetonijevih spisa, starijih izvoda iz Livija i neke nama nepoznate carske kronike. Djelo je bilo veoma popularno zbog jasnog jezika i sažetoga stila. Smatra se da je Koskonijev pohod morao zahvatiti i neka područja Liburnije, te da je prodirao sa sjevera iz Akvileje i Istre, pa preko liburnskoga područja. Koliko je rimska vlast u čitavome području još bila slaba pokazuje i konačno Koskonijevo osvajanje Salone na kraju pohoda, koja će tek od tada trajno ostati u rimskoj vlasti. Salonu je, naime, ranije prolazno bio zauzeo Lucije Cecilije Metel, kada je tu prezimio 119. pr. n. e., nakon pohoda protiv Japoda i osvajanja Segestike, kasnije Siscije. Salona se tom prilikom spominje po prvi put (App., *Illyr.*, 11).

Slijedeća dva desetljeća protekla su bez izravnih vijesti o našem području. Kroz to vrijeme Delmati su još više ojačali i godine 51. pr. n. e. sukobili su se iz nama nepoznatih razloga s Liburnima, te su im zajedno s ilirskim saveznicima oduzeli utvrdu Promonu, o čemu izvještava Apijan (*Illyr.*, 12). Liburni su zatražili pomoć od samog Cezara, koji se nalazio negdje u blizini i koji je od 59. pr. n. e. bio prokonzul Ilirika, po senatskom zaključku iz *«lex Vatinia»*, te je svoju pokrajinu bio i posjetio 56. i 54. pr. n. e. Cezar je, međutim, tada imao mnogo većih problema u Galiji i Italiji, pa su to Delmati iskoristili i napali Liburne. Nešto ranije, 52. pr. n. e., Japodi su bili opljačkali Tergeste (Trst) i napali Akvileju. Cezar je Liburnima pružio podršku i pozvao Delmate da napuste Promonu i vrate se Liburnima. Kada su to odbili, poslao je na njih veliku vojsku, ali su je Delmati porazili i nanijeli joj velike gubitke. Nije nam poznato, što se dalje događalo, jer ni Apijan ni druga vrela ne bilježe daljnja zbivanja. Cezar nije više ništa poduzeo, jer se našao u sukobu sa senatom i Pompejem. U sukobu su vjerojatno pretežno sudjelovali sami Liburni pod vodstvom Cezarovih časnika, jer tada kod nas nema traga boravka neke veće rimske vojničke jedinice. Teško je nagađati što je bio uzrok sukoba; smatram da se najvjerojatnije radilo o pravu nadzora nad jednim lakšim